

Ο φόβος στους πρώιμους Στωικούς φιλοσόφους

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ είναι ένα εγχείρημα να ξεκλειδώσουμε το πάθος του φόβου στην πρώιμη στωική φιλοσοφική παράδοση. Σε ένα πρώτο επίπεδο θα γνωρίσουμε το φόβο μέσω της τετραμερούς στωικής διάκρισης των παθών. Εν συνεχεία, στο επίκεντρο της συζήτησης θα είναι ο στωικός ορισμός για τον φόβο, όπως τον διασώζει ο Ανδρόνικος ο Ρόδιος στο έργο του *Περὶ Παθῶν*. Για την καλύτερη ερμηνευτική προσέγγιση του ορισμού και την κατανόηση του φόβου υπό στωικό πρίσμα, θα αξιοποιήσουμε αφενός επιλεγμένα αποσπάσματα της πρώιμης περιόδου, τα οποία και μας παραδίδουν μεταγενέστερες πηγές, όπως ο Διογένης ο Λαέρτιος και ο Γαληνός και αφετέρου έργα προγενέστερων ή μεταγενέστερων συγγραφέων, όπως του Αριστοτέλη και του Λουκρήτιου. Κρίνουμε πως ο συγκεκριμένος τρόπος μελέτης θα φωτίσει σημαντικές πτυχές του φόβου και θα διαλευκάνει ζητήματα που θεωρούμε ενδιαφέροντα προς διερεύνηση. Αναλυτικότερα, θα γνωρίσουμε την πηγή προέλευσης του φόβου ή με άλλα λόγια το σημείο εκκίνησής του καθώς και τα επιμέρους είδη του πάθους που αναγνωρίζουν οι Στωικοί. Επιπλέον, θα εστιάσουμε στον κινητικό-ορμητικό χαρακτήρα του φόβου και στην ενσώματη διάστασή του και θα αναδείξουμε τη συμπίεση φόβου - λύπης στο στωικό λόγο περί παθών. Εν τέλει, αξίζει να σημειωθεί πως η παρούσα εισήγηση δομείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτυγχάνεται η ομαλή μετάβαση από το ένα ζήτημα στο άλλο. Ως εκ τούτου, η μεθοδολογία που θα ακολουθήσουμε βασίζεται στη λογική της αλυσίδας, κάθε κομμάτι της οποίας συνδέεται άμεσα τόσο με τα προηγούμενα όσο και με τα επόμενα.

Η πρώτη γνωριμία με το πάθος του φόβου στην πρώιμη στωική φιλοσοφική παράδοση, θα γίνει μέσα από την τετραμερή διάκριση των παθών, όπως αυτή

αποτυπώνεται στον πίνακα που παραθέτουμε.¹ Αναλυτικότερα, οι Στωικοί διακρίνουν τέσσερα γένη παθών, τη λύπη, το φόβο, την ηδονή και την επιθυμία:²

	Παρόν	Μέλλον
Καλό	ήδονή	ἐπιθυμία
Κακό	λύπη	φόβος

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, η εν λόγω διάκριση των παθών υλοποιείται με γνώμονα δύο παραμέτρους, αφενός την αξιολόγηση της ποιότητας του αντικειμένου (καλό - κακό) και αφετέρου τον άξονα του χρόνου (παρόν - μέλλον).³ Το αντικείμενο αναφοράς των παθών στην περίπτωση της ηδονής και της επιθυμίας είναι κάποιο αγαθό, στην περίπτωση, όμως, της λύπης και του φόβου είναι κάποιο δεινό. Η λύπη και η ηδονή αναφέρονται στο παρόν, ενώ η επιθυμία και ο φόβος στο μέλλον.⁴ Επίσης, μια σημαντική πληροφορία που μας προσφέρει ο πίνακας είναι πως ο φόβος ανήκει στην ίδια ομάδα με τη λύπη, εφόσον αμφότερα έχουν κοινό παρονομαστή κάποιο υποτιθέμενο δεινό, διαφοροποιούνται, ωστόσο, ως προς τη διάσταση του χρόνου, εφόσον η λύπη σχετίζεται με κάποιο κακό που συμβαίνει το παρόν.

Στο σημείο αυτό θα επικεντρωθούμε στο πώς οι πρώιμοι Στωικοί επιλέγουν να ορίσουν το εν λόγω πάθος και, στη συνέχεια, θα αναφέρουμε τα είδη που αναγνωρίζουν υπό το γένος αυτό. Αρχικά, να σημειώσουμε ότι τους πληρέστερους ορισμούς των παθών και εν προκειμένω του φόβου που μας ενδιαφέρει, διασώζει ο

¹ Ο εν λόγω πίνακας απαντά συχνά στη βιβλιογραφία που σχετίζεται με τον στωικισμό και τα πάθη, όπως για παράδειγμα στη μονογραφία της Margaret Graver με τον τίτλο *Stoicism and emotion* του 2007.

² Βλ. ενδεικτικά Διογ. Λαέρτ. 7, 110-111.

³ Βλ. α) M. Graver (2007: 53-55) και β) T. Tieleman (2003: 95, 114).

⁴ Βλ. α) M. Graver (2007: 53-55).

Στοβαίος.⁵ Εντούτοις, έχουμε επιλέξει, όχι τυχαία, να παρουσιάσουμε τον ορισμό που διασώζει ο Ανδρόνικος ο Ρόδιος στο πρώτο βιβλίο του έργου του *Περὶ Παθῶν*, ακριβώς επειδή αυτός δίνει μεγαλύτερη έμφαση και διευκρινίζει περισσότερο σε σχέση με άλλους ορισμούς⁶ τόσο την έννοια όσο και το είδος της κίνησης που συνοδεύει το φόβο. Όπως θα παρατηρήσουμε, ο εν λόγω ορισμός προϋποθέτει εξοικείωση με την στωική ορολογία για τα πάθη, το οποίο σημαίνει ότι η μελέτη του θα μπορούσε να αποτελεί αυτοτελές θέμα εργασίας ακριβώς λόγω της πλούσιας τεχνικής ορολογίας. Για το λόγο αυτό, στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης θα τον αναλύσουμε με συνεκτικό τρόπο προσεγγίζοντας ερμηνευτικά βασικούς όρους και λέξεις-κλειδιά στο βαθμό που εξυπηρετείται η καλύτερη δυνατή κατανόηση του φόβου. Ο ορισμός, όπως τον παραδίδει ο Ανδρόνικος, έχει ως εξής:

Φόβος δὲ ἄλογος ἔκκλισις ἢ φυγὴ ἀπὸ προσδοκωμένου δεινοῦ⁷

ο φόβος είναι παράλογη παρέκκλιση ή απομάκρυνση από κάτι φοβερό που επίκειται⁸

Αρχικά, κρίνουμε σκόπιμο να διαλευκάνουμε το επίθετο ἄλογος και τις πληροφορίες που κομίζει για το πάθος του φόβου. Με μια πρώτη επιφανειακή ανάγνωση δίνεται η εντύπωση πως η λέξη δηλώνει πως ο φόβος προέρχεται από το άλογο μέρος της ψυχής. Ωστόσο, αξίζει να επισημανθεί πως μια τέτοιου είδους διαπίστωση θα ήταν εσφαλμένη. Όπως σημειώνει ο Tad Brennan, είναι

⁵ Βλ. Στοβαίος, *Ἐκλογαί* 2. 7. 10b (90W): <Φόβον> δ' εἶναι ἔκκλισιν ἀπειθῆ λόγῳ, αἴτιον δ' αὐτοῦ τὸ δοξάζειν κακὸν ἐπιφέρεισθαι, τῆς δόξης τὸ κινητικὸν [καὶ] πρόσφατον ἐχούσης τοῦ ὄντως αὐτὸ φευκτὸν εἶναι. (Μτφρ.: Ο φόβος είναι μία παρέκκλιση η οποία αντίκειται στον ορθό λόγο, η αιτία της οποίας είναι μία πεποίθηση ότι κάποιο κακό επίκειται. Η κρίση περιέχει ένα κινητικό και πρόσφατο στοιχείο σχετικά με αυτό που πρέπει να αποφύγουμε).

⁶ Βλ. Διογ. Λαέρτ 7.112: Ὁ δὲ φόβος ἐστὶ προσδοκία κακοῦ.

⁷ Βλ. Ανδρόνικος, *Περὶ Παθῶν* 1 (SVF 3.391).

⁸ Η μετάφραση των αποσπασμάτων που παραθέτω είναι δική μου, εκτός εάν δηλώνεται το αντίθετο.

αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι οι Στωικοί έχουν δεχθεί έντονη επιρροή κυρίως από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη διαμορφώνοντας τη δική τους φιλοσοφία, είτε με το να συμφωνούν με τις θέσεις των προκατόχων τους, είτε με το να επιχειρούν σημαντικές καινοτομίες σε σημεία έντονης διαφωνίας.⁹ Η προκείμενη περίπτωση που συζητούμε συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφωνίας των Στωικών τόσο με την τριμερή πλατωνική διάκριση της ψυχής σε *θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν και λογιστικόν* που απαντά στον *Τίμαιο* (*Τίμαιος*, 69a-72b), όσο και με την αριστοτελική διάκριση σε άλογο και λογικό μέρος.¹⁰ Στον αντίποδα, οι Στωικοί υποστηρίζουν τη μονομέρεια της ψυχής, την ύπαρξη, δηλαδή, ενός μόνο μέρους του λογικού, το οποίο ονομάζουν ηγεμονικό¹¹ (*ἐπὶ τὴν διάνοιαν, ἀφ' ἧς πολλὰ πάθη βλαστάνειν*, Διογ. Λαέρτ. 7.110). Πρόκειται επί της ουσίας για το κέντρο που παρέχει κατευθυντήριες οδηγίες, λαμβάνει ερεθίσματα και στέλνει μηνύματα σε όλα τα όργανα. Ο Χρύσιππος το περιγράφει σαν πηγή ποταμού ή σαν τον κορμό δέντρου με πολυάριθμα κλαδιά ή σαν χταπόδι που ξεδιπλώνει τα πλοκάμια του ή σαν αράχνη στο κέντρο του ιστού της.¹² Συνεπώς, το ηγεμονικό θεωρείται το *κυριώτατον* μέρος της ψυχής (Διογ. Λαέρτ. 7.159), το κέντρο εντολών το οποίο κατέχει ηγετικό και διευθύνοντα ρόλο, όπως δηλώνεται και από το όνομά του.¹³

Αναφορικά με τη θέση που κατέχει το ηγεμονικό στο σώμα, όπως μας πληροφορεί ο Γαληνός, παρατηρείται ομοφωνία.¹⁴ Το μέρος αυτό που φιλοξενεί τόσο το φόβο όσο και τη λύπη, εφόσον πρόκειται για δύο συναισθήματα μέλη της ίδιας

⁹ Βλ. T. Brennan (2005: 21-33).

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά α) Meyer (2018: 109) β) M. Frede (2007: 94-5) και γ) T. Brennan (1998: 23).

¹¹ Βλ. T. Brennan (1998: 23).

¹² Βλ. α) M. Graver (2007: 21-24) και β) B. Gourinat (1999: 35). Βλ. επίσης ενδεικτικά Αέτιος 4.21 (SVF II, 836): Ἐπὶ δὲ τοῦ ἡγεμονικοῦ ἑπτὰ μέρη ἐστὶ τῆς ψυχῆς ἐκπεφυκότα καὶ ἐκτεινόμενα εἰς τὸ σῶμα καθάπερ αἱ ἀπὸ τοῦ πολὺποδος πλεκτάναι· (Μτφρ.: Ἀπὸ το ἡγεμονικό ἑπτὰ μέρη της ψυχῆς αναφύονται και διατρέχουν ὅλο το σῶμα, ὅπως τα πλοκάμια του χταποδιού).

¹³ Βλ. A. A. Long (2003: 273-274).

¹⁴ Βλ. Γαληνός *PHP* 3. 5.

οικογένειας, εντοπίζεται στο θώρακα και πιο ειδικά στην καρδιά (τούς φόβους καὶ τὰς λύπας καὶ πάνθ' ὅσα τοιαῦτα πάθη κατὰ την καρδίαν συνίστασθαι, Γαληνός *PHP* 3. 5). Παρακάτω στο ίδιο χωρίο μέσω του γλωσσικού φαινομένου της παρήχησης οι τύποι συνδρομή, συνιζάνουσιν και συναγόμενοι υπογραμμίζουν περαιτέρω τη σύμπτυξη, τη συγκέντρωση, δηλαδή, ολόκληρης της ψυχής στην καρδιά.¹⁵ Κατά τον Gourinat, το κυρίαρχο ηγεμονικό, το λογικό, δηλαδή, των Στωικών κατά μία έννοια αντιστοιχεί στο λογιστικό που σύμφωνα με τον πλατωνικό *Τίμαιο* τοποθετείται στο κεφάλι.¹⁶ Συνεπώς, η πρώτη πληροφορία που μας προσφέρει το επίθετο ἄλογος σύμφωνα με τα παραπάνω είναι πως ο φόβος αναδύεται στο λογικό μέρος της ψυχής, το ηγεμονικό το οποίο εδράζει στην καρδιά.

Ωστόσο, τα όσα έχουν αναφερθεί δεν επαρκούν, ώστε να ερμηνεύσουμε και να κατανοήσουμε πλήρως το επίθετο στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Εξακολουθεί, δηλαδή, να προβληματίζει η επιλογή της συγκεκριμένης λέξης και κατά συνέπεια παραμένει ανοικτό το ερώτημα σχετικά με το τι μπορεί να υποδηλώνει στο στωικό ορισμό για το φόβο. Προκειμένου να ξεκλειδώσουμε περισσότερο το πώς οι Στωικοί κατανοούν το άλογο αξίζει να παρατηρήσουμε το νόημα που του αποδίδουν μέσα από το ακόλουθο απόσπασμα που διασώζει ο Γαληνός:

τὸ γὰρ ἄλογον τουτὶ ληπτέον ἀπειθὲς λόγῳ καὶ ἀπεστραμμένον τὸν λόγον, καθ' ἣν φορὰν καὶ ἐν τῷ ἔθει τινὰς φαμεν ὠθεῖσθαι καὶ ἀλόγως φέρεσθαι ἄνευ λόγου <καὶ> κρίσεως·

¹⁵ Βλ. Γαληνός, *PHP*, 3. 5. 43: ἢ τε γὰρ ἐν τοῖς φόβοις πάσις τῆς καρδίας ἐκφανὴς ἐστὶ καὶ ἡ εἰς τοῦτο τῆς ὅλης ψυχῆς συνδρομὴ οὐκ ἄλλως ἐπιγεννηματικῶς γιγνομένων αὐτῶν, καθάπερ ἄλλοις ἄλλου συμπάσχειν πεφυκότος, καθὸ καὶ συνιζάνουσιν εἰς αὐτοὺς συναγόμενοι πρὸς τοῦτο. (Μτφρ.: Γιατί είναι φανερή η δόνηση της καρδιάς στους φόβους και η σύμπτυξη ὅλης της ψυχῆς σε αυτό το μέρος και αυτά δεν συμβαίνουν ως απλό επακόλουθο ὅπως ἕνα μέρος ἀπὸ τὴ φύση τοῦ συμπάσχει με ἄλλα, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι συμπτύσσονται τὸν εαυτὸ τους με τὸ να συγκεντρώνονται σε αὐτό. Βλ. T. Tieleman (1996: 253).

¹⁶ Βλ. B. Gourinat (1999: 38).

Γιατί το άλογο πρέπει να το εκλάβουμε ως απείθαρχο στη λογική και ως κάτι που αποστρέφεται τη λογική, και βάσει αυτής της κίνησης είθισται να λέμε ότι κάποιιοι ωθούνται και φέρονται χωρίς άλογα, χωρίς λογική και κρίση.

Γαληνός *PHP* 4. 2. 12 (*SVF* III. 462)¹⁷

Επί τη βάσει του αποσπάσματος αυτού, οι άνθρωποι κατά τη βίωση ενός πάθους ωθούνται σε παράλογες ενέργειες και δρουν *άνευ λόγου και κρίσεως*, χωρίς, δηλαδή, να έχει προηγηθεί ο κατάλληλος συνειδησιακός έλεγχος. Υπό την έννοια αυτή το άλογο στον Χρύσιππο, όπως μας πληροφορεί ο Γαληνός, είναι κάτι το οποίο όχι μόνο δεν υπακούει, αλλά αποστρέφεται τη λογική.¹⁸

Στο σημείο αυτό να επισημάνουμε πως το να εξετάσουμε τη λέξη μεμονωμένα, θα καθιστούσε τη μελέτη μας ελλιπή και θα μας οδηγούσε σε εσφαλμένες διαπιστώσεις. Για το λόγο αυτό, θα την προσεγγίσουμε παράλληλα με τα υπόλοιπα στοιχεία του ορισμού. Αναλυτικότερα, όπως θα παρατηρήσουμε, ο όρος με τον οποίο το επίθετο *άλογος* βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση είναι η λέξη *έκκλισις* που έχει τη λειτουργία κατηγορουμένου. Ο φόβος, δηλαδή, είναι μια παράλογη έκκλιση, δηλαδή, μια έκκλιση που δεν υπόκειται σε λογικό έλεγχο. Προσεγγίζοντας ετυμολογικά το ουσιαστικό *έκκλισις* σημειώνουμε ότι προέρχεται από το αρχαιοελληνικό ρήμα *έκκλίνω* που σημαίνει κλίνω έξω από τη συνήθη γραμμή ή πορεία, απομακρύνομαι, αποφεύγω, λοξοδρομώ.¹⁹ Συνεπώς, η *έκκλισις* στα εν λόγω συμφραζόμενα αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο είδος κίνησης και ειδικότερα δηλώνει την παρέκκλιση, την απομάκρυνση, την αλλαγή πορείας. Πρόκειται για το ένα από τα τέσσερα είδη

¹⁷ Πβ.. Στοβαίος *Έκλογαί* 2. 89, 4 W: τὸ μὲν “άλογον” ἴσον τῷ ἀπειθῆς τῷ λόγῳ.

¹⁸ Βλ. α) B. Gourinat (1999: 136) και β) C. Gill (1998: 116).

¹⁹ Βλ. H. G. Liddell & R. Scott. 2006, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. (Αθήνα: Πελεκάνος), 2: 658.

ψυχικών παρορμήσεων που αναγνωρίζουν οι Στωικοί.²⁰ Ειδικότερα, είναι κίνηση της ψυχικής πνοής που ως κύμα ρέει από την καρδιά, εκτείνεται σε όλο το σώμα και ωθεί σε ψυχική αποφυγή-απόθηση ως απάντηση σε μια επερχόμενη κατάσταση που κρίνεται κακή.²¹ Αυτό που οφείλουμε να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό είναι ότι, όπως και με τα άλλα είδη κίνησης (διαστολή, συστολή, προσέλκυση), παρόμοια και η εν λόγω ψυχική κίνηση της έκκλισης νοείται όχι μεταφορικά, αλλά πρέπει να θεωρηθεί ως κυριολεκτική σωματική κίνηση της ψυχικής πνοής.²² Το ζήτημα αυτό ανοίγει τη συζήτηση αναφορικά με τη σχέση ψυχής - σώματος στο στωικό λόγο για τα πάθη, η οποία είναι χρήσιμη και για τη συμπτωματολογία του φόβου που θα μελετήσουμε παρακάτω. Για το λόγο αυτό, παραθέτουμε το ακόλουθο απόσπασμα στο οποίο ο Νεμέσιος διασώζει τη θέση του Κλεάνθη την οποία θα αναπτύξουμε με συνεκτικό τρόπο. Το απόσπασμα έχει ως εξής:

ὁ Κλεάνθης τοιόνδε πλέκει συλλογισμόν· οὐ μόνον, φησίν, ὅμοιοι τοῖς γονεῦσι γινόμεθα κατὰ τὸ σῶμα ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν τοῖς πάθεσι, τοῖς ἤθεσι, ταῖς διαθέσεσι ... ἔτι δὲ ὁ Κλεάνθης φησίν· οὐδὲν ἀσώματον συμπάσχει σώματι, οὐδὲ ἀσωμάτῳ σῶμα, ἀλλὰ σῶμα σώματι· συμπάσχει δὲ ἡ ψυχὴ τῷ σώματι νοσοῦντι καὶ τεμνομένῳ· καὶ τὸ σῶμα τῇ ψυχῇ· αἰσχυνομένης γοῦν ἐρυθρὸν γίνεται καὶ φοβουμένης ὠχρόν· σῶμα ἄρα ἢ ψυχὴ.

²⁰ Η παρόρμηση πολύ συνοπτικά είναι μία από τις λειτουργίες του ηγεμονικού μέρους της ψυχής. Πρόκειται επί της ουσίας για είδη κυριολεκτικής ψυχικής κίνησης που εκπέμπονται από το ηγεμονικό και πιο ειδικά την έδρα του, την καρδιά και διαχέεται σε όλο το σώμα. Βλ. B. Gourinat (1999: 35, 110-120, 130-135). Τα άλλα τρία είδη είναι η διαστολή (ἐπαρσις) ενώπιον κάποιου παροντικού πράγματος που θεωρούμε καλό, η συστολή (συστολή), όταν αντιλαμβανόμαστε ως κακό ένα πράγμα που είναι παρόν και η προσέλκυση-έλξη (ὄρεξις), όταν μια επικείμενη κατάσταση θεωρείται καλή. Βλ. B. Gourinat (1999: 117-119).

²¹ Βλ. Ανδρόνικος *Περί Παθῶν* 1, Διογ. Λαέρτ. 7.115.

²² Βλ. α) B. Gourinat (1999: 117- 119) και β) J. M. Cooper: (1998: 74). Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο τα πάθη αποτελούν κυριολεκτικές κινήσεις της ψυχικής πνοής βλ. T. Tieleman (2003: 94-114).

Ο Κλεάνθης αυτόν τον συλλογισμό κάνει· ισχυρίζεται πως δεν γινόμαστε όμοιοι με τους γονείς μόνο ως προς τα σωματικά γνωρίσματα αλλά και ως προς τα πάθη της ψυχής, τον χαρακτήρα και τις διαθέσεις. Ακόμα, ο Κλεάνθης λέει πως τίποτα το οποίο δεν είναι σωματικό δεν συμπάσχει με το σώμα, ούτε το σώμα (ενν. δε συμπάσχει) με κάτι το οποίο είναι ασώματο, αλλά το σώμα συμπάσχει με το σώμα· Συμπάσχει και η ψυχή με το σώμα που νοσεί και κόβεται· και το σώμα συμπάσχει με την ψυχή· όταν η ψυχή βιώνει την ντροπή το σώμα γίνεται κόκκινο, όταν νιώθει φόβο γίνεται ωχρό. Συνεπώς, η ψυχή είναι σώμα.

Νεμέσιος, *Περί φύσεως ανθρώπου*, 2.137 (= SVF 1. 518)

Συγκεκριμένα, στο ρήμα *συμπάσχω* του αποσπάσματος συμπυκνώνεται η στωική αντίληψη για την ενότητα μεταξύ ψυχής - σώματος. Όπως σημειώνει ο Long, η ανθρώπινη ύπαρξη θεωρείται ψυχοσωματική οντότητα το οποίο σημαίνει πως ο άνθρωπος είναι ον δισυπόστατο αποτελούμενο από σώμα και ψυχή.²³ Τα δύο αυτά μάλιστα είναι αλληλένδετα και σε τέτοιο βαθμό αλληλεξαρτώμενα, ώστε δεν είναι δυνατό να υπάρχουν και να υφίστανται ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Υπό την έννοια αυτή, το σώμα συμπάσχει με την ψυχή, όταν εκείνη υποφέρει και αντιστρόφως η ψυχή συμπονά το σώμα, όταν αυτό είναι άρρωστο. Λόγου χάρη, το σώμα γίνεται κόκκινο εξαιτίας της ντροπής ή ωχρό στην παρουσία του φόβου, όπως θα αναφέρουμε και στη συνέχεια κατά τη μελέτη της ενσώματης διάστασης του πάθους.²⁴ Ταυτόχρονα, ό,τι αλληλεπιδρά με το σώμα πρέπει το ίδιο υποχρεωτικά να είναι σωματικό. Η ψυχή κατά στους Στωικούς είναι ύλη, δηλαδή, σώμα και η επίδραση του πάθους στο σώμα μεταφράζεται από τους Στωικούς ως αποτέλεσμα της σωματικότητας της ψυχής.²⁵

Ως προς την έντονη σύνδεση ψυχής-σώματος στο λόγο περί παθών υπογραμμίζεται πως είναι αποδεκτή ήδη από τον Αριστοτέλη και, συνεπώς, δε συνιστά

²³ Βλ. A. A. Long (1982: 34-57).

²⁴ Βλ. A. A. Long (1982: 34-57).

²⁵ Βλ. A. A. Long (1982: 34-57).

πρωτοτυπία των Στωικών. Ειδικότερα, στο έργο *Περί ψυχῆς*²⁶ ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ψυχή και το σώμα αποτελούν μια συνεκτική ενότητα²⁷ και επισημαίνει πως τα πάθη συνδέονται με το σώμα, καθώς πραγματώνονται μέσα σε ύλη, δηλαδή, στο σώμα (*τὰ πάθη λόγοι ἔνυλοι εἰσιν*, 403a25).²⁸ Με άλλα λόγια, το πάθος συνιστά ένα ενιαίο φαινόμενο με δύο όψεις, το σώμα και την ψυχή.

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν για την ενότητα ψυχής-σώματος αντιλαμβανόμαστε πως στον ορισμό του φόβου η έκκλιση νοείται κυριολεκτικά ως σωματική κίνηση απώθησης. Προκειμένου, όμως, να καταστεί ο συλλογισμός μας στο σημείο αυτό σαφέστερος, θα αναφερθούμε σε ένα άλλο είδος παρόρμησης, τη συστολή η οποία συνδέεται, όπως θα παρατηρήσουμε με το φόβο. Βάσει του λεξικού των Liddell & Scott ο όρος *συστολή* δηλώνει τον περιορισμό, την ελάττωση,²⁹ τη συγκέντρωση της ψυχής (του ηγεμονικού με έδρα την καρδιά) προς το εσωτερικό της, τη μείωση, τη σμίκρυνση, τη συρρίκνωση και τον περιορισμό ως προς την έκτασή της. Ο Γαληνός και αργότερα ο Κικέρωνας μας πληροφορούν πως η καρδιά συστέλλεται, μαζεύεται ως προς την έκτασή της³⁰ με το φόβο και τη λύπη (*PHP 4.3.2, Tusc. Disp. 4.15*)³¹ και εκτείνεται, διαστέλλεται, δηλαδή, με την ηδονή. Ως εκ τούτου, οι κινήσεις της

²⁶ Βλ. ενδεικτικά *Περί ψυχῆς α*) 403 a6-7: οὐθὲν ἄνευ τοῦ σώματος πάσχειν οὐδὲ ποιεῖν, οἷον ὀργίζεσθαι, θαρρεῖν, ἐπιθυμῆν, ὅλως αἰσθάνεσθαι (Μτφρ.: χωρίς το σώμα (ενν. η ψυχή) ούτε πάσχει, ούτε προκαλεί κάποιο πάθος, για παράδειγμα ούτε οργίζεται, ούτε έχει θάρρος, ούτε επιθυμεί και γενικά δεν αισθάνεται. β) 403a15-19: ἔοικε δὲ καὶ τὰ τῆς ψυχῆς πάθη πάντα εἶναι μετὰ σώματος, θυμὸς, πραότης, φόβος, ἔλεος, θάρσος, ἔτι χαρὰ καὶ τὸ φιλεῖν τε καὶ μισεῖν· ἅμα γὰρ τούτοις πάσχει τι τὸ σῶμα (Μτφρ.: Φαίνεται πως και όλα τα πάθη της ψυχής συνδέονται με το σώμα, το θάρρος, η πραότητα, ο φόβος, ο οίκτος, η τόλμη, ακόμα η χαρά και η αγάπη και το μίσος.

²⁷ Βλ. Ι. Σ. Χριστοδούλου 2003.

²⁸ Βλ. α) Β. Ν. Τατάκης (1954: 9) και β) W. Hardie (1964: 63).

²⁹ Βλ. Η. G. Liddell & R. Scott. 2006, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. (Αθήνα: Πελεκάνος), 7: 518.

³⁰ Παρά την εκδήλωση της συστολής τόσο στο φόβο όσο και στη λύπη, ωστόσο, συνιστά πρωτίστως γνώρισμα της λύπης όπως δηλώνεται και τον ορισμό (*Λύπην δ' εἶναι συστολήν ψυχῆς*, Στοβαίος *Ἐκλογαί* 2. 7. 10b).

³¹ Βλ. T. Tieleman (2003: 156). Επιπλέον, ο Γαληνός υποστηρίζει ότι η εναλλαγή μεταξύ πυρετού και ρίγους περιλαμβάνει αντίθεση μεταξύ των δύο ποιοτήτων, του θερμού και του ψυχρού. Κατά τον Tieleman είναι βέβαιο ότι οι δύο αυτές σωματικές αντιδράσεις (διαστολή- συστολή) συμπίπτουν με την επικράτηση του θερμού και του ψυχρού αντίστοιχα. Βλ. T. Tieleman (2003: 156, 192 υπ. 66).

ψυχικής πνοής είναι κυριολεκτικές και παρότι διαπερνούν όλο το σώμα, ωστόσο, η καρδιά παραμένει η πρωτογενής πηγή τόσο του φόβου όσο και της λύπης.³²

Συνεχίζοντας τη μελέτη του ορισμού θα ερμηνεύσουμε το *φυγή από προσδοκωμένου δεινοῦ*, εστιάζοντας, αρχικά, στη λέξη *φυγή*. Ο εν λόγω όρος κατά τη γνώμη μας συνδέεται με την έκκλιση, εφόσον φαίνεται να διευκρινίζει πως η τελευταία δεν είναι απλώς μια αλλαγή πορείας, αλλά μια μορφή αποφυγής ενός αντικειμένου, το είδος του οποίου θα εξηγήσουμε στη συνέχεια. Επιπλέον, η λέξη *φυγή* κομίζει το στοιχείο της ορμής ως συστατικό του πάθους το οποίο καθίσταται σαφές αν ιδωθεί σε σχέση με την απλή εκτροπή. Υπέρ αυτής της θέσης συνηγορεί και το γεγονός ότι ο φόβος προερχόμενος από το αρχαιοελληνικό ρήμα *φέβομαι* με την κυριολεκτική σημασία της φυγής απαντά σε ομηρικά συμφραζόμενα πρωτίστως για να περιγράψει την άτακτη και ορμητική τροπή σε *φυγή* εξαιτίας του φόβου σε σκηνικό μάχης.³³ Συνεπώς, αυτό που προτείνουμε είναι να θεωρήσουμε πως η λέξη *φυγή* αποτελεί εναλλακτική και μια πιο εύληπτη απόδοση του στωικού όρου *ἐκκλισις*.

Μεταβαίνοντας στη φράση *προσδοκωμένου δεινοῦ*, αυτό που πρωτίστως θα τονίσουμε είναι πως με την έννοια της προσδοκίας εισάγεται η διάσταση του χρόνου που ήδη παρουσιάσαμε συνοπτικά στην αρχή μέσω της τετραμερής στωικής διάκρισης των παθών. Στο σημείο αυτό, προκειμένου να εμβαθύνουμε στη μελλοντική χροιά του φόβου, θα παραλληλίσουμε τον όρο *προσδοκωμένου* με τον όρο *πρόσφατον* που απαντά στον στωικό ορισμό για τη λύπη (*λύπη ἐστὶ δόξα πρόσφατος κακοῦ παρουσίας*, Γαληνός *RHP* 4.7). Στην περίπτωση της λύπης η πεποίθηση που διαμορφώνουμε για ένα δυσάρεστο συμβάν υπάρχει, λόγω της παρουσίας κάποιου κακού (*κακοῦ παρουσίας*) και εμφανίζεται άμεσα σε σχέση με το γεγονός που συνέβη, όπως δηλώνει ο επιθετικός

³² Βλ. T. Tieleman (1996: 147-149).

³³ Βλ. G. Autenrieth (1880: 323).

προσδιορισμός πρόσφατος. Έμφαση στη διάσταση του χρόνου δίνει και ο Στοβαίος στο παρακάτω χωρίο:

Ἐπιθυμίαν μὲν οὖν καὶ φόβον προηγῆσθαι... Ἐπιγίγνεσθαι δὲ τούτοις ἡδονὴν καὶ λύπην

Ἡ ἐπιθυμία καὶ ὁ φόβος προηγούνται...ὡς επακόλουθα αὐτῶν ἐπονται ἡ ἡδονή καὶ ἡ λύπη

Στοβαίος, Ἐκλογαί, 2. 7. 10 b

Εδώ παρατηρείται διάκριση μεταξύ του προσδοκώμενου και του παροντικού μέσω των όρων προηγῆσθαι και ἐπιγίγνεσθαι αντίστοιχα. Το απαρέμφατο προηγῆσθαι αναφέρεται στη χρονική προτεραιότητα, εφόσον τα αντικείμενα της επιθυμίας και του φόβου είναι μελλοντικά, ενώ της ηδονής και της λύπης παροντικά.³⁴ Με άλλη διατύπωση, τα παροντικά συναισθήματα εμφανίζονται ως επακόλουθα της επιθυμίας και του φόβου.³⁵ Για παράδειγμα, ενώ προξενεί φόβο η προοπτική μιας ασθένειας, η παρουσία της δημιουργεί λύπη. Οι όροι πρόσφατον - προσδοκώμενον, εν τέλει, περιγράφουν ακριβώς αυτή τη χρονική σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στη λύπη και το φόβο. Συνεπώς, ο φόβος είναι αποφυγή κάποιου πράγματος που το υποκείμενο αναμένει ότι θα συμβεί στο μέλλον.

Ωστόσο, το ερώτημα είναι να διερευνήσουμε τίνος πράγματος είναι προσδοκία ο φόβος. Η αναφορά μας στο σημείο αυτό είναι στη λέξη δεινοῦ η οποία συνιστά σύμφωνα με τους Long και Sedley λογοτεχνική εκδοχή του όρου κακοῦ που απαντά ήδη στον πλατωνικό Πρωταγόρα (358d6) καθώς και στα Ἠθικὰ Νικομάχεια του

³⁴ Βλ. M. Graver (2007: 231).

³⁵ Βλ. M. C. Nussbaum (2015: 488, υπ. 63).

Αριστοτέλη (III. 6, 1115a9).³⁶ Η συγκεκριμένη άποψη κατά τη γνώμη μας θεωρείται, όπως θα αιτιολογήσουμε εσφαλμένη. Αναλυτικότερα, η λέξη προέρχεται ετυμολογικά από το δέος και δηλώνει κάτι το τρομερό και φοβερό που προκαλεί, δηλαδή, φόβο.³⁷ Στον ορισμό του Διογένη Λαέρτιου ο φόβος ορίζεται ως προσδοκία κακοῦ.³⁸ Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, αυτό που αναμένει το υποκείμενο είναι βέβαιο πως είναι κάποιο κακό. Ωστόσο, στον ορισμό του Ανδρόνικου που αναλύουμε η λέξη έχει αντικατασταθεί από το δεινοῦ. Η συγκεκριμένη επιλογή κατά τη γνώμη μας φαίνεται να εναρμονίζεται με την στωική άποψη σύμφωνα με την οποία το μόνο κακό είναι η κακία, η διάπραξη, δηλαδή κακών πράξεων. Τίποτα δεν είναι αντικειμενικό κακό, εκτός από το ηθικά κακό.³⁹ Με άλλα λόγια, ό,τι προκαλεί φόβο δεν είναι αντικειμενικό, αλλά μόνο υποκειμενικό και φαινομενικό κακό.⁴⁰ Αυτό αποδεικνύει και το απόσπασμα από το Στοβαίο στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί (*Ἐπιθυμίαν μὲν οὖν καὶ φόβον προηγῆσθαι, τὴν μὲν πρὸς τὸ φαινόμενον ἀγαθόν, τὸν δὲ πρὸς τὸ φαινόμενον κακόν*, Στοβαίος, Ἐκλογαί, 2. 7. 10 b). Ἐτσι, το αντικείμενο του φόβου είναι αυτό το οποίο φαίνεται κακό, χωρίς υποχρεωτικά να είναι. Υπό την έννοια αυτή η γραφή δεινοῦ είναι πλησιέστερη από το κακοῦ και, κατά συνέπεια, δε μπορούμε να θεωρήσουμε τις δύο λέξεις συνώνυμες.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι ο ορισμός του Ανδρόνικου που μελετάμε ήταν ως εξής:

φόβος δὲ ἄλογος _____ ἀπὸ προσδοκωμένου δεινοῦ

³⁶ Βλ. A. A. Long και D. N. Sedley (1989: 405).

³⁷ Βλ. H. G. Liddell & R. Scott. 2006, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. (Αθήνα: Πελεκάνος, 2: 366).

³⁸ Βλ. Διογ. Λαέρτ 7.112.

³⁹ Βλ. A.A. Long (2003: 269, 287-291).

⁴⁰ Πβ.. Ανδρόνικος *Περὶ Παθῶν* 3.8: *Ψοφοδέεια δὲ φόβος κενός*. Η ψοφοδέεια είναι είδος ανυπόστατου, αβάσιμου φόβου. Ο ορισμός κενός φόβος απαντά σε πηγές όπου γίνεται αναφορά σε παιδικούς φόβους, όπως λόγου χάρι το φόβο για το σκοτάδι που θεωρούνται παράλογοι για έναν ενήλικα. Βλ. M. Patera (2014: 110-111).

Από την ανάλυση που προηγήθηκε αντιλαμβανόμαστε πως το εν λόγω κενό θα μπορούσε να συμπληρωθεί εξίσου με τον όρο *ἔκκλισις* ή με τον όρο *φυγή*, εφόσον, όπως διαπιστώσαμε, πρόκειται για δύο εναλλακτικές εκδοχές. Από τη μία, η *ἔκκλιση* συνιστά μορφή αποφυγής, αφού υπάρχει εκτροπή από την κανονική πορεία και από την άλλη η *φυγή* είναι μορφή *παρέκκλισης* με μεγαλύτερη ένταση, αυθορμητισμό και ορμητικότητα. Ως εκ τούτου, το «ή» δεν αποτελεί μια απλή διάζευξη. Αντίθετα, λειτουργεί επεξηγηματικά, διευκρινίζει και διαφωτίζει περισσότερο τον όρο *ἔκκλιση*. Έτσι, η *φυγή* με βάση την ανάγνωση που προτείνουμε συνιστά, όπως ήδη αναφέρθηκε, απλουστευμένο τρόπο απόδοσης του τεχνικού και φιλοσοφικού όρου *ἔκκλισις*. Επομένως, θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε τον ορισμό ως εξής: «Φόβος είναι παράλογη *παρέκκλιση*, δηλαδή, απομάκρυνση από κάτι φοβερό που επίκειται». Εν τέλει, με δεδομένο ότι κατά τους Στωικούς το αντικείμενο της παρόρμησης είναι μια κατάσταση πραγμάτων ή η αποφυγή ενός αντικειμένου,⁴¹ συνεπάγεται πως το *προσδοκωμένου δεινοῦ* συνοδεύει όχι μόνο τη λέξη *φυγή* αλλά και τον όρο *ἔκκλισις*.

Προτού ολοκληρώσουμε τον ορισμό και προχωρήσουμε στα είδη που υπάγονται στο γένος του φόβου θεωρούμε αναγκαίο να μελετήσουμε δύο είδη κινήσεων που απαντούν στο *Περί φύσεως των πραγμάτων* (*De rerum natura*) του Λουκρήτιου. Ο λόγος είναι, γιατί εμφανίζουν αντιστοιχίες με την κίνηση που απαντά στην περίπτωση του φόβου, γεγονός που εξυπηρετεί προκειμένου να ξεκλειδώσουμε περισσότερο το εν λόγω πάθος στα στωικά συμφραζόμενα.

Πιο συγκεκριμένα, στο δεύτερο βιβλίο του έργου (*DRN* 2. 217-293) ο Λουκρήτιος πραγματεύεται την πορεία των ατόμων και στους ακόλουθους στίχους περιγράφεται η ατομική *παρέκκλιση*:

corpora cum deorsum rectum per inane feruntur

⁴¹ Βλ. α) Τ. Brennan (1998: 28-29) και β) Β. Gourinat (1999: 114-115).

*ponderibus propriis, incerto tempore ferme
incertisque locis spatio depellere paulum,
tantum quod momen mutatum dicere possis.
quod nisi declinare solerent, omnia deorsum
imbris uti guttae caderent per inane profundum
nec foret offensus natus nec plaga creata
principiis; ita nihil umquam natura creasset.*

Όταν τα άτομα φέρονται προς τα κάτω εξαιτίας του βάρους τους μέσα στο κενό, σε ανύποπτο χρόνο και τόπο παρεκκλίνουν τόσο μόνο, ώστε να μπορείς να το ονομάσεις αλλαγή. τα κάτω, όπως οι σταγόνες της βροχής στο βαθύ κενό. Δε θα υπήρχε καμία πρόσκρουση, κανένα χτύπημα μεταξύ των αρχικών στοιχείων. Έτσι, η φύση δε θα δημιουργούσε τίποτε.

Λουκρήτιος, *De Rerum Natura*, 2.217-220⁴²

Αναλυτικότερα, το ουσιαστικό που δηλώνει την ελάχιστη εκτροπή των ατόμων από την αρχική τους πορεία (*clinamen*), παραγόμενο από το ρήμα *clino* (*declino*), στο λατινικό *corpus*⁴³ χρησιμοποιείται μία μόνο φορά και συγκεκριμένα από τον Λουκρήτιο στους στίχους που παραθέσαμε. Προτού εμφανιστεί στο προσκήνιο η εκτροπή, ο άπειρος αριθμός των ατόμων κινείται αενάως και αδιαλείπτως προς τα κάτω. Τα άτομα, δηλαδή, βρίσκονται σε αυστηρή τάξη πέφτοντας σε παράλληλη ευθεία (*corpora cum deorsum rectum per inane feruntur*, 2.217) στο χάος της μη

⁴² Για τα αποσπάσματα από το έργο του Λουκρητίου που θα παραθέτω βλ. *Lucretius. De Rerum Natura*, tr. W. H. D. Rouse, Loeb Classical Library (Cambridge: Harvard University Press, 1982). Οι μεταφράσεις αποτελούν προϊόν δικών μου μετατροπών, βασίζονται, όμως, στη μετάφραση που προτείνει ο Smith (βλ. Smith, M. F. 2001, *Lucretius. On the Nature of Things*. Indianapolis: Hackett).

⁴³ Ο Κικέρωνας στο έργο του για τη φύση των θεών (*De natura deorum*), προκειμένου να αναφερθεί στην παρέκκλιση των ατόμων χρησιμοποιεί τη λέξη *inclinatio*. Πβ. ενδεικτικά τη φράση *ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque* (Κικέρωνας, *De natura Deorum*, 1.73.8) Για τη χρήση του απαρεμφάτου *declinare* πβ.. Κικέρωνα, *De natura Deorum*, 1.70.1.

δημιουργίας. Στο αυστηρό αυτό πλαίσιο τοποθετείται η δημιουργία η οποία στηρίζεται πρώτον σε μια αντικανονικότητα αλλά και μια αταξία, αφού το άτομο αλλάζει την αρχική του πορεία, και δεύτερον στη βιαιότητα, αφού τα άτομα μεταξύ τους συγκρούονται.

Στο ίδιο βιβλίο, όπως θα παρατηρήσουμε, αρκετούς στίχους παρακάτω ο Λουκρήτιος αναφέρει πως η ατομική εκτροπή γίνεται *sponte sua*. Πιθανώς η εν λόγω περίφραση μεταφράζει το *ἐξαίφνης*, το *ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου*⁴⁴ και συνδέεται με ανάλογες λέξεις που δηλώνουν κάτι το οποίο συμβαίνει τυχαία και αυτόματα, όπως επί παραδείγματι: *forte, frustra, in cassum*.⁴⁵ Υπό αυτή την έννοια, το *sponte sua* εντάσσει την παρέκκλιση και κατά προέκταση τη σύγκρουση μεταξύ των ατόμων σε ένα πλαίσιο τυχειότητας.⁴⁶

*sponte sua forte offensando semina rerum
multimodis temere in cassum frustraque coacta 1060
tandem coluerunt ea quae coniecta repente
magnarum rerum fierent exordia semper,
terrai maris et caeli generisque animantum.*

Τα άτομα από μόνα τους αυθόρμητα και τυχαία προσέκρουαν μεταξύ τους και ενώνονταν με πολλούς τρόπους στην τύχη, μάταια και δίχως σκοπό, ώσπου ξαφνικά σχημάτισαν εκείνες τις ενώσεις που έγιναν για πάντα οι απαρχές των μεγάλων πραγμάτων, της γης, της θάλασσας και του ουρανού και όλων των έμβιων όντων.

Λουκρήτιος, *De Rerum Natura*, 2.1059-63

⁴⁴ Βλ. Μ. R. Johnson (2013: 99).

⁴⁵ Βλ. W. H. Shearin (2015: 79).

⁴⁶ Βλ. Μ. R. Johnson (2013: 105).

Η δεύτερη μορφή κίνησης στο έργο του Λουκρήτιου είναι στην περιγραφή του λοιμού στο τέλος του έκτου βιβλίου. Η άτακτη κίνηση των Αθηναίων κατά τη διάρκεια του λοιμού μοιάζει με αποδιοργανωμένη ατομική κίνηση.⁴⁷ Αν παρατηρήσουμε τα ρήματα που χρησιμοποιούνται, διαπιστώνουμε πως στο 6^ο βιβλίο έχουν εντονότερο φορτίο σε σχέση για παράδειγμα με το ρήμα *cado* του δεύτερου βιβλίου που δηλώνει αμιγώς την πτώση. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη χρήση του τύπου *iacientes* προερχόμενου από το ρήμα *iacio* που περιγράφει την ενέργεια των ασθενών να ρίχνονται γυμνοί στα ποτάμια. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει και η χρήση του ρήματος *incido* σε συνδυασμό με το *alte* τη στιγμή που ο Λουκρήτιος παρουσιάζει τους διψασμένους ασθενείς να πέφτουν στα κρύα πηγάδια από ψηλά.⁴⁸ Οι άνθρωποι, δηλαδή, δεν δρουν ως μέλη μιας οργανωμένης κοινωνίας, αλλά ο καθένας λειτουργεί *spronte sua*, δηλαδή, πράττει ό,τι κρίνει εκείνη τη χρονική στιγμή ορθό.⁴⁹

Επί τη βάση των δύο κινήσεων που παρουσιάσαμε ανωτέρω από το έργο του Λουκρήτιου προτείνουμε τη μελέτη της έννοιας της κίνησης στον στωικό ορισμό για το φόβο. Πιο συγκεκριμένα, ο φόβος συνιστά παράλογη παρέκκλιση με την έννοια ότι λαμβάνει χώρα, όπως εξηγήσαμε, *ἄνευ λόγου καὶ κρίσεως*, φράση που φαίνεται να αντιστοιχεί στο *spronte sua* του λατινικού κειμένου. Η εν λόγω κίνηση, δηλαδή, είναι ασύμβατη με τη λογική, εφόσον δεν υπόκειται σε λογικό έλεγχο και δεν υποβάλλεται σε συνειδησιακή διεργασία, αλλά εκτελείται αυθόρμητα. Πρόκειται για μια μορφή ακαριαίας κίνησης η οποία νοείται σε επίπεδο φυσιολογίας, αφού συνιστά κυριολεκτική κίνηση αποφυγής του υποκειμένου ενώπιον κάποιου πράγματος το

⁴⁷ Βλ. G. Cabisius (1985: 111).

⁴⁸ Βλ. DRN, 6. 1172-75: in fluvios partim gelidos ardentia morbo membra dabant nudum iacientes corpus in undas. multi praecipites nymphis putealibus alte inciderunt ipso venientes ore patente (Μτφρ.: Έριχναν στα παγωμένα ποτάμια τα φλογισμένα από την ασθένεια μέλη τους, καθώς έπεφταν με γυμνό σώμα στα νερά. Πολλοί έπεφταν στα παγωμένα νερά των πηγαδιών με το κεφάλι ψηλά και το στόμα ανοιχτό).

⁴⁹ Βλ. τους στίχους 6. 1278-81 που ήδη αναφέρθηκαν στην παρούσα ενότητα σχετικά με την αταξία στα ταφικά έθιμα.

οποίο στην υποκειμενική του κρίση θεωρείται κακό. Τέλος, η ορμητικότητα που συνεπάγεται η φυγή είναι παρούσα και στα δύο αποσπάσματα που παραθέσαμε από τον Λουκρήτιο.

Αφού γνωρίσαμε βασικές πτυχές του φόβου μέσω της ανάλυσης του ορισμού σκοπός μας, θα προχωρήσουμε στην παρουσίαση των ειδών που διακρίνουν οι Στωικοί υπό το γένος αυτό. Ωστόσο, προηγουμένως οφείλουμε να υπογραμμίσουμε δύο στοιχεία που σημειώνει η M. Graver αναφορικά με τις ταξινομήσεις των παθών.⁵⁰ Το πρώτο είναι η έλλειψη συστηματικότητας που παρατηρείται ως προς τον αριθμό των ειδών. Έτσι, ο Λαέρτιος μνημονεύει 6 είδη, ο Στοβαίος αναγνωρίζει 8 είδη υπό το γένος του φόβου, ενώ σε άλλες εκδοχές όπως στη λίστα του Ανδρόνικου θα συναντήσουμε 13 είδη το οποίο είναι μια αρκετά μεγάλη απόκλιση.⁵¹ Το δεύτερο είναι πως κατά τον ορισμό των ειδών ενός πάθους δηλώνεται το γένος στο οποίο ανήκει. Λόγου χάρη το δείμα είναι ο φόβος δέος εμποίων.

Στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης θα περιοριστούμε στον κατάλογο του Λαέρτιου ο οποίος διακρίνει τα εξής είδη. Ειδικότερα, περιλαμβάνεται το δείμα που είναι ο φόβος που περιλαμβάνει δέος, η *αίσχυνη* που είναι ο φόβος της ντροπής, ο *όκνος* που είναι φόβος για μια επικείμενη κατάσταση, έπεται η *έκπληξις* που είναι ο φόβος της παρουσίας κάποιου ασυνήθιστου γεγονότος, ο *θόρυβος* που είναι ο φόβος που εκδηλώνεται με κραυγή και η *άγωνία*, δηλαδή, ο φόβος για το άγνωστο.⁵² Για το *θόρυβο* που εκφράζεται μέσω της κραυγής να σημειώσουμε πως μοιάζει να αντιδιαστέλλεται με το *ἄχος*, είδος λύπης *ἀφωνίαν ἐμποιοῦσαν* που προκαλεί, δηλαδή, απουσία φωνής.⁵³ Σύμφωνα με τον Λαέρτιο, όταν κάποιος βιώνει φόβο, επί της ουσίας

⁵⁰ Βλ. M. Graver (2007: 55-60).

⁵¹ Βλ. α) Διογ. Λαέρτ. 7. 112-113, β) Στοβαίος Έκλογαί 2. 7. 10b και γ) Ανδρόνικος, *Περὶ Παθῶν* 1.2-5.

⁵² Βλ. S. White (2020: 299).

⁵³ Βλ. ενδεικτικά α) Στοβαίος 2.90, 19-91,9 (SVF 3.394) και β) Διογ. Λαέρτ. 7. 111-114.

βιώνει κάποιο από τα παραπάνω είδη. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει η καρδιά, η έδρα του ηγεμονικού είναι η πρωταρχική πηγή του φόβου.

Παραμένοντας στο ίδιο πλαίσιο θα διερευνήσουμε το παρεμφερές και ενδιαφέρον ζήτημα σχετικά με το εάν το υποκείμενο αντιλαμβάνεται το φόβο ως προερχόμενο από την καρδιά του. Για το λόγο αυτό, κρίνουμε αναγκαίο να εστιάσουμε στον όρο *συναισθανόμενοι*, καθώς όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια η ερμηνεία του συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της ενσώματης διάστασης του φόβου που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Το εν λόγω απόσπασμα προέρχεται από το *Περὶ Ψυχῆς* του Χρύσιππου και το διασώζει ο Γαληνός:

Κοινή δέ μοι δοκοῦσιν οἱ πολλοὶ φέρεσθαι ἐπὶ τοῦτο ὡσανεὶ συναισθανόμενοι περὶ τὸν θώρακα αὐτοῖς τῶν κατὰ τὴν διάνοιαν⁵⁴ παθῶν γιγνομένων καὶ μάλιστα καθ' ὃν ἡ καρδιά τέτακται τόπον, οἷον μάλιστα ἐπὶ τῶν λυπῶν καὶ τῶν φόβων καὶ ἐπὶ τῆς ὀργῆς καὶ μάλιστα τοῦ θυμοῦ.

Μου φαίνεται ότι οι περισσότεροι άνθρωποι τείνουν προς αυτή την άποψη, σαν να έχουν την αντίληψη ότι τα πάθη της διάνοιάς τους συμβαίνουν στον θώρακα και κυρίως στη θέση που βρίσκεται η καρδιά, όπως συμβαίνει πρωτίστως στην περίπτωση του φόβου και της λύπης, στην οργή και κυρίως στον θυμό.⁵⁵

Γαληνός, *PHP* 3. 1. 25 = *SVF* 2.886

Πιο συγκεκριμένα, βάσει του αποσπάσματος η μετοχή *συναισθανόμενοι* χρησιμοποιείται προκειμένου να δηλώσει ότι οι άνθρωποι φαίνεται να έχουν επίγνωση και να αντιλαμβάνονται το γεγονός ότι τα πάθη αναδύονται στην καρδιά

⁵⁴ Ο όρος *διάνοια* χρησιμοποιείται από τους Στωικούς ως εναλλακτικός τρόπος για την αναφορά στο ηγεμονικό. Βλ. B. Gourinat (1999: 33 υπ. 5).

⁵⁵ Η μετάφραση του εν λόγω αποσπάσματος βασίστηκε στη μετάφραση που προτείνουν οι: T. Tieleman (1996: 157) και Long & Sedley (1987: 413).

τους. Επειδή, όμως, ο Χρύσιππος, όπως πληροφορούμαστε από τον Γαληνό, υποστήριζε πως δεν υπάρχει σαφής αντίληψη σχετικά με τον τόπο προέλευσης των παθών, απέφυγε να δηλώσει ευθέως ότι οι άνθρωποι τα αντιλαμβάνονται ως προερχόμενα από το θώρακα και ιδίως την καρδιά.⁵⁶ Για το λόγο αυτό, χρησιμοποίησε τον όρο συναισθανόμενοι (έχοντας την αντίληψη) προσδιορίζοντάς τον με τη λέξη *ώσανει* (σαν να ήταν).⁵⁷

Προκειμένου να εμβαθύνουμε περισσότερο στην έννοια της συναίσθησης θα την αναλύσουμε από ετυμολογική άποψη την έννοια της συναίσθησης. Ειδικότερα, σύμφωνα με το λεξικό των Liddell-Scott ο όρος ετυμολογικά προέρχεται από το ρήμα *συναισθάνομαι* που σημαίνει αντιλαμβάνομαι μέσω των αισθητηριακών οργάνων.⁵⁸ Περιγράφει επί της ουσίας μια βασική και θεμελιώδη έννοια της στωικής διδασκαλίας η οποία αφορά στην αντίληψη μιας σωματικής κατάστασης.⁵⁹ Πιο συγκεκριμένα, ο Διογένης ο Λαέρτιος μας πληροφορεί πως ο Χρύσιππος στο εναρκτήριο βιβλίο του έργου του με τον τίτλο *Περί τελών* επισημαίνει ότι τα ζώα διαθέτουν συνείδηση της σύστασής τους.⁶⁰ Είναι ενδιαφέρον ότι ένας ύστερος στωικός, ο Ιεροκλής παρουσιάζει τη συγκεκριμένη ιδέα πιο αναλυτικά και υποστηρίζει πως τα νεογνά ζώα έχουν αίσθηση του εαυτού τους από τη στιγμή της γέννησής τους.⁶¹ Προς επίρρωση αυτής

⁵⁶ Βλ. T. Tieleman (1996: 147-149, 157, 174, 177-178).

⁵⁷ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Χρύσιππος τον όρο βλ. T. Tieleman (1996: 147-149, 157, 174, 177-178).

⁵⁸ Βλ. H. G. Liddell & R. Scott. 2006, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. (Αθήνα: Πελεκάνος 7: 409).

⁵⁹ Βλ. T. Tieleman (1996: 177).

⁶⁰ Βλ. Διογ. Λαέρτ. 7. 85. *Καθά φησιν ὁ Χρῦσιππος ἐν τῷ πρώτῳ Περί τελῶν, πρώτον οἰκείον λέγων εἶναι παντὶ ζῳῷ τὴν αὐτοῦ σύστασιν καὶ τὴν αὐτῆς συνείδησιν.* (Μτφρ.: Ὅπως λέει ο Χρύσιππος στο πρώτο βιβλίο του έργου του *Περί Τελών* το πιο γνώριμο πράγμα για κάθε ζώο είναι η ίδια του η σύσταση και η συνείδησή της.

⁶¹ Βλ. Ιεροκλής α) 1. 37-39: *Οὐκ ἀγνοητεον ὅτι το ζῳιον εὐθύς ἅμα τῷ γενέσθαι αἰσθάνεται ἑαυτοῦ...τα ζῳια πρώτον μεν μερῶν τῶν ἰδίων αἰσθάνεται* (Μτφρ.: Δε μπορούμε να αγνοήσουμε ότι το ζώο ευθύς από τη στιγμή της γέννησής του αισθάνεται τον εαυτό του). β) 1. 51-57: *τα ζῳια πρώτον μεν μερῶν τῶν ἰδίων αἰσθάνεται...καὶ ὅτι ἔχει καὶ πρὸς ἧν ἔχει χρεῖαν, ἡμεῖς τε αὐτο οφθαλμῶν καὶ ὠτων καὶ τῶν ἄλλων. Τῆ δε γουν κάπειδάν μεν ἰδεῖν ἐθελωμεν τι, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐντείνομεν ὡς ἐπὶ δε το ὀρατόν οὐχί δε τα ὤτα...*(Μτφρ.: το πρώτο πράγμα που αντιλαμβάνονται τα ζώα είναι τα μέλη τους... και ότι τα έχουν όσο και τον σκοπό για τον οποίο τα έχουν. όπως εμείς αντιλαμβανόμαστε τα μάτια, τα αυτιά μας και τα υπόλοιπα (ενν.

της θέσης παραθέτει δύο βασικά επιχειρήματα.⁶² Το πρώτο είναι πως έχουν συναίσθηση όχι μόνο της ύπαρξης των σωματικών τους μερών, αλλά και της σκοπιμότητας που αυτά εξυπηρετούν.⁶³ Το δεύτερο είναι πως τα ζώα γνωρίζουν τα μέλη που έχουν για την αυτοάμυνά τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μικρού ταύρου ο οποίος στην παρουσία του θηρευτή αμύνεται με τα κέρατά του, καθώς ενστικτωδώς τα αντιλαμβάνεται και τα αναγνωρίζει ως όπλα άμυνας που διαθέτει απέναντι στον εχθρό.⁶⁴ Ωστόσο, να σημειωθεί πως ο όρος δεν συνιστά πρωτοτυπία των Στωικών. Αντίθετα, φαίνεται να παραπέμπει άμεσα στον Αριστοτέλη, ο οποίος εστιάζει ακριβώς στο γεγονός ότι η αντίληψη προκύπτει δια σώματος.⁶⁵ Πιο ειδικά, στο *Περί Ζώων Ίστορία*,⁶⁶ αναφέρει πως τα ζώα αντιλαμβάνονται τις διάφορες αισθήσεις μέσω των αντίστοιχων οργάνων τους, όπως επί παραδείγματι τη γεύση μέσω του αισθητηριακού οργάνου της γλώσσας.⁶⁷

μέλη). Όταν, λοιπόν, θέλουμε να δούμε κάτι, τα μάτια στρέφουμε προς το αντικείμενο και όχι τα αυτιά μας...) Για τα αποσπάσματα από τον Ιεροκλή βλ. I. Ramelli (2009).

⁶² Για τα εν λόγω επιχειρήματα βλ. A.A. Long (1982: 46).

⁶³ Βλ. Ιεροκλής 2. 1-3: *διο πρώτη πίστις τοῦ αἰσθάνεσθαι το ζῶιον ἅπαν ἑαυτοῦ ἢ τῶν μερῶν και τῶν ἔργων, ὑπέρ ὧν ἐδόθη τα μέρη, συναίσθησις.* (Μτφρ.: Η πρώτη απόδειξη, λοιπόν, πως κάθε ζώο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του είναι η αντίληψη των μερών του και της λειτουργίας των μερών του.).

⁶⁴ Βλ. Ιεροκλής 2. 3-7: *Δευτέρα δε ὅτι οὐδέ τῶν προς ἄμυναν παρασκευασθέντων αὐτοῖς ἀναισθητῶς διάκειται. Και γαρ ταῦροι μεν εἰς μάχην καθιστάμενοι ταύροις ἑτεροῖς ἢ και τισιν ἑτερογενέσι ζῴοις τα κέρατα προίσχονται καθάπερ ὄπλα συμφυᾶ προς την ἀντίταξιν.* (Μτφρ.: Η δεύτερη είναι ότι τα ζώα γνωρίζουν τα μέρη που έχουν για να αμύνονται. Έτσι, οι ταῦροι όταν μάχονται με άλλους ταῦρους ή ζώα από άλλο είδος, χρησιμοποιούν τα κέρατα τους, σαν αυτά να είναι τα όπλα τους για αυτή την μάχη). Βλ. B. Inwood (1983: 4-8).

⁶⁵ Βλ. α) Αριστοτέλης, *Περί Ζώων Ίστορία*, 4. 8. 20-30 και β) T. J. Slakey (1961: 470-484).

⁶⁶ Για τη συναίσθηση στους ανθρώπους πβ.. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* 9. 1170a29-1170a32: *ὁ δ' ὀρῶν ὅτι ὀρᾷ αἰσθάνεται καὶ ὁ ἀκούων ὅτι ἀκούει καὶ ὁ βαδίζων ὅτι βαδίζει, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως ἔστι τι τὸ αἰσθανόμενον ὅτι ἐνεργοῦμεν, ὥστε ἂν αἰσθανώμεθ', ὅτι αἰσθανόμεθα...* (Μτφρ.: Αυτός που βλέπει έχει συνείδηση ότι βλέπει και αυτός που ακούει έχει συνείδηση ότι ακούει και αυτός που βαδίζει ότι βαδίζει και παρόμοια συμβαίνει και με τις άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες υπάρχει συνείδηση ότι ενεργούμε, ώστε ὅποτε αντιλαμβανόμαστε, έχουμε συνείδηση).

⁶⁷ Βλ. *Περί Ζώων Ίστορία* 4. 8. 533a20-30: *Ἐν μὲν οὖν ἐνίοις [καὶ] τὰ αἰσθητήρια φανερώτατά ἐστι, τὰ μὲν τῶν ὀμμάτων καὶ μᾶλλον. Διωρισμένον γὰρ ἔχει τὸν τόπον τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὸν τῆς ἀκοῆς ἔνια μὲν γὰρ ὦτα ἔχει, ἔνια δὲ τοὺς πόρους φανερούς. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ ὀσφρήσεως τὰ μὲν γὰρ ἔχει μυκτῆρας, τὰ δὲ τοὺς πόρους τῆς ὀσφρήσεως, οἷον τὸ τῶν ὀρνίθων γένος. Ὅμοίως δὲ καὶ τὸ τῶν χυμῶν αἰσθητήριον, τὴν γλῶτταν. Ἐν δὲ τοῖς ἐνύδροις, καλουμένοις δ' ἰχθύσι, τὸ μὲν τῶν χυμῶν αἰσθητήριον, τὴν γλῶτταν, ἔχουσι μὲν, ἔχουσι δ' ἀμυδρῶς ὀστώδη γὰρ καὶ οὐκ ἀπολελυμένην ἔχουσιν. Ἄλλ' ἐνίοις*

Με βάση τα παραπάνω επισημαίνουμε πως οι Στωικοί αντιλαμβάνονται με ανάλογο τρόπο μια κατάσταση πάθους μέσω των συμπτωμάτων που εκδηλώνονται σωματικά, το οποίο σταδιακά θα μας οδηγήσει στη διερεύνηση της παθολογίας του φόβου. Σκοπός μας είναι να κατανοήσουμε το πώς ο φόβος αποτυπώνεται σωματικά ή διαφορετικά το πώς το σώμα βιώνει μια κατάσταση φόβου. Πιο ειδικά, ως προς τα συμπτώματα που εμφανίζει ο φόβος θα περιοριστούμε στο παρακάτω ομηρικό απόσπασμα που παραθέτει ο Γαληνός και στο οποίο παρουσιάζεται ο Αγαμέμνωνας να απευθύνεται στο Νέστορα περιγράφοντάς του τις σωματικές συνέπειες από τις οποίες υποφέρει (γρήγοροι καρδιακοί παλμοί, τρέμουλο) εξαιτίας των φόβων που βιώνει:

πλάζομαι ὦδ', ἐπεὶ οὐ μοι ἐπ' ὄμμασι νήδυμος ὕπνος

ἰζάνει, ἀλλὰ μέλει πόλεμος καὶ κήδε' Ἀχαιῶν.

αἰνῶς γὰρ Δαναῶν πέρι δεΐδια οὐδέ μοι ἦτορ

ἔμπεδον, ἀλλ' ἀλαλύκτῃμαι, κραδίη δέ μοι ἕξω

στηθέων ἐκθρώσκει, τρομέει δ' ὑπὸ φαίδιμα γυῖα.

Έτσι τριγυρνῶ, επειδὴ ὕπνος γλυκός δεν κάθεται στα μάτια μου, ἀλλὰ με απασχολοῦν ο πόλεμος και οι ἔγνοιες των Αχαιῶν. Γιατί φοβάμαι φρικτά για τους Δαναούς και η καρδιά μου δε μένει ἡσυχῃ, ἀλλὰ εἶμαι θορυβημένος και η καρδιά μου πάει να βγει ἀπὸ τα στήθη μου, τα λαμπρά μου μέλη τρέμουν.

Γαληνός, *RHP* 4. 5. 39

τῶν ἰχθύων ὁ οὐρανός ἐστι σαρκώδης, οἶον τῶν ποταμίων ἐν τοῖς κυπρίνοις, ὥστε τοῖς σαρκώδης, οἶον τῶν ποταμίων ἐν τοῖς κυπρίνοις, ὥστε τοῖς μὴ σκοπομένοις ἀκριβῶς δοκεῖν ταύτην εἶναι γλῶτταν. (Μτφρ.: Σε μερικά ζῶα τα αισθητηριακά ὄργανα σαφῶς διακριτά και κυρίως τα μάτια· Γιατί ἔχουν ορισμένο τόπο για τα μάτια και ορισμένο τόπο για την ακοή· Μερικά ἔχουν αυτιά, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν διακριτές ακουστικές διόδους. Παρόμοια και με την αἴσθηση τη ὄσφρησης· Μερικά ἔχουν ρουθούνια, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν διόδους για την ὄσφρηση, ὅπως τα πτηνά. Παρόμοια και με το αισθητηριακό ὄργανο της γεύσης, τη γλῶσσα. Ἀπὸ τα υδρόβια και ἐρυθρόαιμα ζῶα, τα ψάρια ἔχουν το ὄργανο της γεύσης, τη γλῶσσα, ἀλλὰ δεν εἶναι ευδιάκριτη, γιατί εἶναι οστεῖνη και ὄχι αποκολλημένη. Σε ορισμένα ψάρια ο ουρανίσκος εἶναι σαρκώδης, ὅπως στους κυπρίνους των ποταμίων, ὥστε οι ἀπρόσεκτοι παρατηρητές θα θεωρήσουν ὅτι εἶναι γλῶσσα.

Το συγκεκριμένο απόσπασμα επιλέχθηκε σκόπιμα, επειδή το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται είναι χαρακτηριστικό και αποτυπώνει το φόβο που βιώνει το υποκείμενο. Ειδικότερα, ο τύπος *ἀλαλύκτῃμαι* από το ρήμα *ἀλυκτέω* που σημαίνει είμαι ταραγμένος, θορυβημένος υπογραμμίζει τη μεγάλη αγωνία που βιώνει. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ταχυπαλμία του Αγαμέμνονα είναι σε μεγάλο βαθμό ισχυρή και έντονη, το οποίο καθίσταται σαφές μέσω της φράσης *κραδίη δέ μοι ἔξω στηθέων ἐκθρόσκει*, όπου η καρδιά μοιάζει να ξεριζώνεται από το δυνατό χτύπημά της. Η εικόνα αυτή υποδηλώνει πως δεν πρόκειται απλώς για μια σωματική εκδήλωση ταχυπαλμίας. Αντίθετα, η ταχυκαρδία φαίνεται να συνοδεύεται και από αίσθημα παλμών, εφόσον δίνει την εντύπωση στο υποκείμενο που τη βιώνει ότι η καρδιά του αποκόβεται από το σώμα. Στο απόσπασμα που διασώζει ο Νεμέσιος, όπως αναφέραμε παραπάνω μνημονεύεται και η ωχρότητα ως ένα από τα κυριότερα συμπτώματα του φόβου (*φοβουμένης ὠχρόν*). Είναι, ωστόσο, παράδοξη η συνύπαρξη της ταχυκαρδίας με την ωχρότητα και την αίσθηση ψυχρότητας. Η παραδοξότητα αυτή έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι ενώ η καρδιά χτυπά με γρήγορο ρυθμό, το οποίο σημαίνει πως στέλνεται περισσότερο αίμα, αντί για ερύθημα, που θα ήταν το αναμενόμενο, εμφανίζεται αλλαγή στο χρώμα του δέρματος (ωχρότητα) και μια κατάσταση ψύχους που εκδηλώνεται με το ρίγος.

Συμπερασματικά, θεωρούμε πως στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης αποκτήσαμε μια καλή εποπτεία του πάθους του φόβου πρωτίστως μέσω του ορισμού του Ανδρόνικου ο οποίος μας αποκάλυψε ενδιαφέρουσες πτυχές του, όπως τον κινητικό χαρακτήρα και την ορμητική του διάσταση. Οι κυριότερες παρατηρήσεις μας είναι οι ακόλουθες. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήσαμε πως στο στωικό λόγο περί παθών ο φόβος δεν εξετάζεται ως αυτόνομο η συνδέονται με στενούς συγγενικούς δεσμούς και εμφανίζουν ομοιότητα ως προς το αντικείμενο αναφοράς, αλλά διαφοροποίηση ως προς τον άξονα του χρόνου. Επιπλέον, συζητήσαμε τις εμφανίσεις

του φόβου στο σώμα, δηλαδή, την ενσώματη διάσταση του φόβου ως αποτέλεσμα της έντονης αλληλεπίδρασης σώματος-ψυχής. Η κλινική εικόνα που εμφανίζει ο φόβος περιλαμβάνει συμπτώματα, όπως το ρίγος, την ωχρότητα και την ταχυπαλμία. Εν τέλει, αξίζει να σημειωθεί πως τα επιλεγμένα αποσπάσματα που εξετάσαμε δεν καλύπτουν το συνολικό εύρος των διαθέσιμων πηγών, ωστόσο, προσφέρουν μια καλή εικόνα για το φόβο στους πρώιμους Στωικούς φιλοσόφους.

Βιβλιογραφία

- Ahonen, M. (2014), *Mental Disorders in Ancient Philosophy*. Springer Cham.
- Arnim, H. von. (1903-24), *Stoicorum Veterum Fragmenta (SVF)*. Leipzig: Teubner.
- Autenrieth, G. (1880), *A Homeric dictionary for use in schools and colleges*. tr. R. P. Keep, New York: Harper & Brothers Publishers.
- Brennan, T. (2005), *The Stoic Life. Emotions, duties and fate*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. (1998), “The old Stoic theory of emotions” στο J. Sihvola, & E. P. Troels., eds., *The Emotions in Hellenistic Philosophy*. Springer.
- Cabisius, G. 1985, “Social metaphor and the atomic cycle in Lucretius”, *The Classical Journal* 80, 109-120.
- Cooper, J. M. (1998), “Posidonius on emotion” στο J. Sihvola, & E. P. Troels., eds., *The Emotions in Hellenistic Philosophy*. Springer.
- Frede, M. (2007), “The Stoic Doctrine of the Affections of the Soul” στο M. Schofield & G. Striker., eds., *The Norms of Nature: Studies in Hellenistic Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, C. (1998), “Did Galen understand platonic and stoic thinking on emotions?” στο J. Sihvola, & E. P. Troels., eds., *The Emotions in Hellenistic Philosophy*. Springer.

- Gourinat, J. B., (1999), *Οι Στωικοί για την ψυχή* (μτφ Πετρόπουλος). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Graver, M. (2002), *Cicero on the Emotions: Tusculan Disputations 3 and 4*. Chicago: University of Chicago Press.
- _____.(2007), *Stoicism and Emotion*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hardie W., (1964), "Aristotle's Treatment of the Relation between the Soul and the Body", *Philosophical Quarterly* 14, 53-72.
- Inwood, B. (1983), "Hierocles: Theory and Argument in the Second Century AD", *The Society for Ancient Greek Philosophy Newsletter* 115, 1-22.
- Johnson, M. R. 2013, "Nature, Spontaneity, and Voluntary Action in Lucretius" στο *Lucretius: Poetry, Philosophy, Science*, eds. D. Lehoux, A. D. Morrison & A. Sharrock.
- Liddell, H. G. & R. Scott. (2006), *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. 8 τόμοι. Αθήνα: Πελεκάνος.
- Long, A. A. (2003), *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*. Μετάφρ. Σ. Δημόπουλος και Μ. Δ. Μονάχου. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- _____. (1982), "Soul and Body in Stoicism", *Phronesis* 27, 34-57.
- Long, A. A. & D. N. Sedley. (1987), *The Hellenistic Philosophers: Translations of the Principal sources with philosophical commentary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Long, A. A. & D. N. Sedley. (1989), *The Hellenistic Philosophers: Greek and Latin Texts with Notes and Bibliography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. C. (2015), *Η θεραπεία της επιθυμίας: θεωρία και πράξη της ελληνιστικής ηθικής φιλοσοφίας*. Μετάφραση: Γ. Αβραμίδης και Μ. Πανταζή. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Patera, M. (2014), "Reflections on the discourse of fear in greek sources" στο A. Chaniotis & P. Ducrey., eds., *Unveiling Emotions II: Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*. Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 55. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

- Pearson, A. C. (1891), *The Fragments of Zeno and Cleanthes*. London: Cambridge University Press.
- Ramelli, I. (2009), *Hierocles the Stoic: Elements of Ethics, Fragments, and Excerpts*. tr. D. Konstan, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Robinson H., (1978), "Mind and Body in Aristotle", *Classical Quarterly*, 28, 105-124.
- Ross, D. (1961), *Aristotle De Anima*. Oxford: Clarendon Press.
- Rouse, W. H. 1992, *Lucretius*. Edited and Translated. Revised by M.F. Smith (first edition 1924). London; Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shearin, W. H. 2015, *The language of atoms: Performativity and politics in Lucretius De rerum natura*. Oxford: Oxford University Press.
- Slakey, T.J. (1961), "Aristotle on Sense Perception", *The Philosophical Review* 70 (4), 470-484.
- Smith, M. F. 2001, *Lucretius. On the Nature of Things*. Indianapolis: Hackett.
- Sorabji, R. (1998), "Chrysippus - Posidonius - Seneca: A High - Level Debate on Emotion" στο J. Sihvola, & E. P. Troels., eds., *The Emotions in Hellenistic Philosophy*. Springer.
- Τατάκης, Β. Ν. (1954), *Αριστοτέλους. Περί Ψυχής, αρχαίο κείμενο, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*. Αθήνα: Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου.
- Tieleman, T. (2003), *Chrysippus' on Affections: Reconstruction and Interpretation*. Leiden and Boston: Brill Academic Publishers.
- _____. (1996), *Galen and Chrysippus on the Soul: Argument and Refutation in the De Placitis Books II-III*. Leiden, New York and Köln: Brill Academic Publishers.
- _____. (2022), "Posidonius and the Pneumatists: The Aetiology of Emotions and Diseases" στο G. Kazantzidis, & D. Spatharas., eds., *Medical Understandings of Emotion in Antiquity: Theory, Practice, Suffering. Ancient Emotions III*. Walter de Gruyter.

White, S. (2020), *Diogenes Laertius. Lives of Eminent Philosophers: An edited translation.*

Cambridge: Cambridge University Press.

Χριστοδούλου, Ι. Σ. (2003), *Αριστοτέλης Περί Ψυχής*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.